

Teoretická studie

SOCHOR, P. 2016. Výtvarná tvorba jako nástroj vzdělávání u osob s postižením. *Lifelong Learning – celoživotní vzdělávání*, roč. 6, č. 1, s. 56–69. ISSN 1804-526X.

DOI: <http://dx.doi.org/10.11118/lifele2016060156>.

Príspevek redakce obdržela: 14. 5. 2015.

Upravený příspěvek po recenzním řízení přijat k publikování: 7. 10. 2015.

VÝTVARNÁ TVORBA JAKO NÁSTROJ VZDĚLÁVÁNÍ U OSOB S POSTIŽENÍM

Pavel Sochor

Abstrakt: Teoretická studie se zabývá přístupy k výtvarnému vzdělávání osob s postižením. Oblasti umění a vzdělávání jako klíčové složky kultury mají významný vliv na kvalitu života lidí se speciálními potřebami v naší společnosti. Obě oblasti mohou v současnosti sloužit k prosazování myšlenek celoživotního inkluzivního vzdělávání. Intervence v oblasti vzdělávání je ovlivněna modely pojetí postižení, reflektujícími odlišné přístupy. Arteterapeutický přístup a přístup prezentující dopad postižení na podkladě sociální reality je konfrontován s prezentací identity umělce s postižením i jeho diversity. Specifické prostředí uměleckých vzdělávacích center a ateliérů nabízí jednu z možností kultivace osobnosti lidí s postižením. Za příklad formy socializace lze považovat etablování autora s postižením v uměleckém stylu art brut a outsider art v mainstreamové společnosti.

Klíčová slova: art brut, outsider art, výtvarná tvorba, model postižení, disability studies, arteterapie, inkluze, umělecká a vzdělávací centra

Art Creation as an Instrument in Education of Individuals with Disabilities

Abstract: Theoretical study deals with approaches towards art education of individuals with disabilities. Arts and Education are crucial cultural components and significantly affect the quality of life of people with disabilities in our society. Nowadays both components may serve to promote the ideas of lifelong inclusive education. Intervention in education is influenced by models of disability concepts reflecting different approaches. Art therapy and approach presenting the impact of disability on the basis of social reality is confronted with the presentation of disabled

artist's personality and his diversity. Unique environment of art education centres and art studios provides opportunity for cultivation of personality of a person with disability. The establishment of author with a disability in artistic style art brut and outsider art in mainstream society can be considered as a form of socialization.

Key words: art brut, outsider art, art creation, models of disability, disability studies, art therapy, inclusion, art and education centers

Teoretická studie vychází ze základní triády pojmů, kterými jsou „postižení“, „vzdělávání“ a „umělecké formy“. Tyto pojmy jsou interpretovány v různých kontextech a mezioborových souvislostech. Hlavní myšlenkou těchto úvah je otázka, do jaké míry umožňuje aktivní přístup k výtvarné tvorbě a souvisejícímu procesu výtvarného (uměleckého i mimouměleckého) vzdělávání rozvíjení sociokulturních kompetencí člověka s postižením. Jak může cílevědomá výtvarná činnost podpořit socializaci člověka do společnosti?

Kategorie postižení, ať už jej vnímáme jako dlouhodobé zdravotní omezení, nebo sociálně podmíněný proces interakce mezi jedincem a prostředím, provází lidský rod od samého počátku. Tato obecná realita prostupovala a prostupuje každou společnost. Je základním akčním konceptem, v němž společnost řeší složitý vztah k nemocným či postiženým lidem, kteří jsou v minoritním společenském postavení. Psychická i fyzická jinakost člověka se promítá do bariér v mezilidské komunikaci i v chování. Segregační postoj k jedinci s postižením se v kulturně-historickém kontextu projevoval v omezených možnostech participovat na chodu společnosti. I když společnost na jakémkoliv stupni vývoje a v kterékoliv době tyto jedince v různé míře izolovala a segregovala, nikdy nepřestali být její součástí. Vztah společnosti k lidem s postižením ilustroval reálné zaměření a vnitřní život daného společenství (srov. Vítková, 2011; Harrington, 2006; Barnes, Mercer, 2010).

Existence zdravotního postižení představuje určité riziko znevýhodnění ve vztahu k ostatním členům společnosti, což může ve svém důsledku způsobit sociální vyloučení a související omezení přístupu k nabídkám celoživotního učení. Nejvíce jsou podle Pančochy (2013) ohroženi lidé s těžkým zdravotním postižením, u kterých v celé řadě oblastí života stále přetrvávají mnohé formy přímé i nepřímé diskriminace.

Vzhledem k překonanému medicínskému modelu postižení je dnes v naší společnosti prosazován sociální model pojetí postižení (Krhutová, 2013; Sochor, 2015). Tento model je silně reflektován také v oborech speciální pedagogiky i andragogiky. V konceptu sociálního modelu pojetí postižení již není možné jedince s postižením vnímat jako někoho, kdo musí být

vyléčen, dovdělán a převychován k obecně stanovené normalitě. Reakcí na tuto paradigmatickou změnu je především ve vzdělávání důraz na inkluzivní prostředí a přístupy (srov. Pančocha, 2013; Barnes, Mercer, 2010; Krhutová, 2013).

Kompetence člověka i jeho postižení je třeba definovat v současné společnosti zejména v rámci sociokulturního kontextu. Vzdělání společně s uměním je akceptováno jako nejvýznamnější atribut kultury a nástroj socializace. Elementární předpoklady pro kulturní proměnu prostředí společnosti by měly vycházet ze schopností vzájemně kreativně spolupracovat, vzdělávat se a respektovat autentickou identitu osobnosti každého člověka (Sochor, 2015, 2014; Hatton et al., 2015; Krhutová, 2013).

V současné společnosti tak lze pozorovat rostoucí zájem o problematiku řešení sociální inkluze a sociální exkluze zasahující i do oblasti kultury. Příčin je pravděpodobně více. Jde především o reakci na procesy sociální diferenciace – diferenciace životních šancí, diferenciace dopadů sociálních rizik, diferenciace životních stylů a procesů „multikulturalizace“ aj. (srov. Hatton et al., 2015; Harrington, 2006).

1 Přístupy ke vzdělávání na podkladě modelů péče a podpory osob s postižením

V České republice došlo po roce 1989 k zásadním změnám v oblasti podpory osob se zdravotním postižením při jejich začleňování do společnosti. Důležité změny podpory proběhly a pokračují v oblasti vzdělávání umožňující uplatnění na trhu práce. Stále se však setkáváme s tím, že lidé s postižením nemají možnost získat dostatečnou sociální zkušenost a odpovídající pracovní kompetence. Míra zaměstnanosti osob se zdravotním postižením v produktivním věku činí dle Výběrového šetření pracovních sil 23 %. Míra zaměstnanosti osob se zdravotním postižením je tak ve srovnání s celou populací České republiky zhruba třikrát nižší. Tento stav je nepříznivý a je nutné přijmout patřičná opatření (Postavení a strategie . . . , 2011).

Problematice provázanosti vzdělávání a možností pracovního uplatnění osob se zdravotním postižením se věnuje více oborů. V kontextu speciální pedagogiky a andragogiky můžeme označit cílovou skupinu – člověka se zdravotním postižením – jako jedince, u kterého dochází k omezení, jež má za následek sociální dimenzi postižení (Vítková, 2013, 2011). Aplikované vzdělávací strategie operují se zákonitostmi psychického vývoje a procesem učení člověka v jeho jednotlivých životních etapách. Vytvořené optimální prostředí tak podporuje efektivní učení, které umožní v plné míře rozvinout potenciál každého člověka vzhledem k jeho schopnostem, dovednostem

i talentu (srov. Vítková, 2013, 2011; Průcha, 2014; Sochor, 2014; Pančocha, 2013).

V následujících úvahách se zaměříme především na vzdělávání a následné uplatnění autorů s postižením z hlediska jejich kreativních schopností a uměleckého talentu. Nejprve je potřeba upozornit, že výraznou změnu v současnosti zaznamenaly nové a alternativní koncepty výtvarného vzdělávání v České republice. V oblasti základního a středního školství sem patří především artefietika, arteterapie, speciální výtvarná výchova a inkluzivní trendy ve výtvarném vzdělávání. Jejich přesah je dnes patrný i do oblasti celoživotního vzdělávání dospělých se zdravotním postižením. Tuto situaci dokládá projekt Creative Help katedry výtvarné výchovy na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity (Speciální . . ., 2012).

Nový zahraniční trend rozvoje uměleckých a vzdělávacích center typu „open art studio“ má za cíl prezentovat tvorbu autorů s postižením, kteří by se dříve jen obtížně v důvodu svého postižení prosadili v uměleckém provozu. Tvorba těchto autorů je často označována jako *outsider art*, *art brut* či nejnověji *disability art* (srov. Sochor, 2015; Feilacher, 2014; Valenta 2005). Součástí těchto organizací je poskytování uměleckého vzdělávání a zprostředkování souvisejících služeb a podpory. V inkluzivním prostředí dochází k důraznějšímu prosazování práv osob s postižením i jejich výjimečnosti (srov. Bach et al., 2012). Pozoruhodný je i související kulturní fenomén *art brut* a *outsider art*. Společným jmenovatelem uvedených postojů vztahujících se k osobám s postižením jsou vzdělávací strategie orientované na autenticitu, kreativitu, individualitu a budování vlastní identity ve společnosti (Sochor, 2015). Již bylo zmíněno, že oblast kultury a umění nabízí unikátní prostor k interpretaci vlastní osobní zkušenosti každého člověka a představuje vysoký potenciál jedinečné participace v sociokulturním prostředí. Do tohoto prostoru jistě patří výstavní projekty i umělecké animace prezentované v galeriích, muzeích a ve veřejném prostoru (srov. Sochor, 2014; Horáček, 1998).

1.1 Pojetí výtvarné edukace v medicínském a sociálním modelu postižení

V této podkapitole se zaměříme na definování základních přístupů a intervencí k osobám s postižením, reflektující historický vývoj terepeuticko-formativních postupů. Snaha pomoci lidem zlepšit jejich zdravotní stav či „patologické“ (nebo nežádoucí) myšlení, emoce a chování doprovázela lidské společenství odpradáвна. Tyto snahy vycházejí především z dříve dominantního tzv. medicínského modelu, který je úzce spojen s „rolí nemocného“. Jedinci v určitém stavu nebo s určitými vlastnostmi jsou v tomto pojetí

považováni za nezpůsobilé a jsou osvobozeni od plnění některých společenských povinností, protože jsou „nemocní“, a mohou být „vyléčeni“ pouze v případě, že se podrobí lékaři navrženým postupům. Vzhledem k původu těchto myšlenek v lékařství je model silně zaměřen na oblast terapie a léčby. Daleko méně se toto pojetí orientuje na stupeň postižení nebo společenské bariéry. To však vede k přesvědčení, že je třeba změnit jedince, nikoli externí faktory prostředí (srov. Pančocha, 2013; Krhutová, 2013; Novosad, 2011; Vítková, 2011).

Zmíněný medicínský model pojetí postižení implicitně předpokládá, že postižení je negativní deviací od normy. Takto pojaté paradigma postižení reprezentuje pouze individuální charakteristiku jedince vytvářející se na fyziologickém základě, a to v důsledku poškození nebo onemocnění. Významnou intervenci v takovém pojetí reprezentují léčebné a terapeutické přístupy.

Od dvacátých let 20. století se začali někteří lékaři na evropských psychiatrických klinikách vážněji zabývat výtvarnými projevy svých klientů. Nejvýznamnějším byl lékař Hans Prinzhorn v Heidelbergu. Zájem o výtvarnou produkci využitelnou v psychoterapii zásadně ovlivnil neurolog Sigmund Freud se svými spolupracovníky, když formuloval psychoanalýzu. Vědecký zájem o „léčivou“ sílu umění se stal doménou medicínskou. Na základě provedených výzkumů v oboru přestala psychoterapie trvat v průběhu času pouze na psychoanalytické interpretaci klientova díla a uznala léčebný význam samotného procesu výtvarné tvorby (srov. Sochor, 2015; Novotná, 2008).

Následně došlo k výraznému rozvoji expresivní výtvarné terapie označované jako arteterapie, která začala využívat široké škály výtvarného jazyka jako účinného nástroje komunikace. Arteterapie v současnosti hledá a nachází svá svébytná východiska nejen v psychoterapii, ale i v teorii umění, ve filozofii atd. V arteterapii jde u každého jednotlivého klienta o naplnění více cílů. Mezi nejčastější patří například navození kompenzačního procesu, aktivizace, zprostředkování kontaktu, přeformování stereotypů, komunikace prostřednictvím výtvarného projevu a socializace (Sochor, 2014; Šicková-Fabrici, 2002; Slavík, 2001; Jebavá, 1997).

Koncept obecně pojaté arteterapie vychází z paradigmatu, že každý člověk, ať už bude, či nebude vzdělán ve výtvarném umění, má latentní kapacitu přenést svůj vnitřní konflikt do vizuálních tvarů. Ty pak mohou být použity jako tzv. iniciační body pro další verbální komunikaci (srov. Šicková-Fabrici, 2002; Kratochvíl, 2002; Slavík, 1997).

U terapeutické aktivizace lidských dispozic u osob s postižením sehrává výraznou roli široce pojatá arteterapie, která zahrnuje více interpretačních

proudů. Současný český ekvivalent arteterapie je odvozen od termínu *art therapy*, který poprvé v literatuře ve třicátých letech 20. století použila americká terapeutka Margaret Naumburgová. Východisko jejího terapeutického zaměření bylo psychoanalytické. Psychoanalýzu či obecně psychodynamické směry je možné nalézt ve většině původních arteterapeutických přístupů. Tyto tendence lze rozdělit do dvou myšlenkových proudů, které se liší v pohledu na pozici umění v léčebném procesu. Těmto směrům je možné přiřčenit termíny *art as therapy* a *art-psychotherapy*, tedy „výtvarné umění jako léčba“ a „výtvarná psychoterapie“. Tyto dva termíny předznamenávají hlavní proudy současné arteterapie. Veškeré přístupy jsou v zásadě děleny na receptivní a produktivní. Produktivní pojetí předpokládá využití konkrétních tvůrčích činností (kresba, malba atd.). Receptivní arteterapie využívá vnímání uměleckého díla, které arteterapeut vybírá s určitým záměrem (srov. Gilroy et al., 2011; Kratochvíl, 2002; Šicková-Fabrici, 2002; Slavík, 1997).

Významný současný proud vycházející z arteterapeutických přístupů *art-therapy* se u nás etabloval jako svébytný koncept pod názvem „artefiletika“. Jedná se o specifické pojetí výtvarné edukace, které bylo formulováno v České republice po roce 1989. Artefiletika je tak modifikací arteterapie ve významu výchovy prostřednictvím umění. Artefiletika ve svém teoretickém vymezení předpokládá, že každý umělecký projev je „sociálním pojídlem“ (pojítkem mezi jedincem a obecnou kulturou lidského společenství). Z artefiletické praxe byl zformulován soubor zásad nebo principů, které jsou užitečné při přípravě, vedení nebo posuzování artefiletických činností. Patří sem důraz na autentičnost, na individualitu výrazového projevu, na mezilidské obohacování, citlivost pro objevování rozdílností a kooperace osob, dále důraz na postup od individuální zkušenosti k poznávání kultury s akcentem na prožitek a sebereflexi a soustředění se na souvislosti různých forem uměleckého výrazu. Artefiletické postupy tak stojí na pomezí sociálně integračních a terapeutických přístupů. V uvedených terapeuticko-formativních koncepcích lze vznik výtvarného artefaktu chápat v jednotě procesu utváření a interpretace (Slavík, Wawrosz, 2004; Slavík, 1997).

Sociální model percepce postižení reprezentuje odlišný přístup k vnímání paradigmatu postižení. Rozvinul se v šedesátých letech 20. století. Orientuje se na příčiny systémových bariér, negativních postojů majority a sociální exkluze lidí s postižením. Zastánci tohoto modelu upozorňují zvláště na neexistenci přímé souvislosti mezi onemocněním, vadou nebo poruchou a vznikem postižení. Hlavní příčinu vzniku postižení vidí ve společnosti samotné, která (vědomě či nevědomě) opomíjí potřeby některých lidí a odmítá jejich začlenění a sociální participaci. Pozornost se tak z kategorizace a míry individuálního orgánového nebo funkčního poškození přesouvá na

bariéry, se kterými se lidé při interakci s prostředím potýkají. Prostředí je definováno široce a obsahuje sociální, vzdělávací, fyzickou, ekonomickou a politickou dimenzi. Fyzické prostředí zahrnuje prostor vytvořený člověkem, např. veřejné budovy, obytné stavby, systém veřejné dopravy. Ekonomická dimenze v sobě obsahuje nerovné příležitosti ve vzdělávání a na trhu práce a politická dimenze se zaměřuje například na problematiku spojenou s tzv. místem kontroly (*locus of control*), tedy na faktory, které ovlivňují události v životě člověka (srov. Sochor, 2014; Pančocha, 2013; Krhutová, 2013; Barnes, Mercer, 2010).

Odlišný pohled na problematiku výtvarné tvorby osob s postižením a způsob vzdělávání přináší výše popsaný tzv. sociální model. Schopnost účastnit se společenských aktivit a zastávat sociální role, včetně role umělecké, tak závisí především na přístupnosti různých prostředí. Omezení aktivní participace není způsobeno onemocněním, vadou nebo poruchou, ale je důsledkem organizace sociálního prostředí – proto název „sociální model“ (Pančocha, 2013).

V rámci tohoto pojetí se začíná postupně měnit pohled na výtvarnou tvorbu osob marginalizovaných postižením především jako na svébytnou uměleckou činnost, která nemá být měřena kategorií normality. Terapeutické intervence nejsou již klíčovou prioritou. Za úspěšnou integrací talentovaného tvůrce s postižením by měla být jeho umělecká tvorba etablovaná v kulturním prostředí společnosti (Sochor, 2015, 2014). Důkazem změny společenského postoje jsou umělecké artefakty vytvořené autory s postižením, jež se stávají sběratelsky atraktivními díly na celosvětovém uměleckém trhu (např. Gugging art, Kaarisilta art). Výjimečná umělecká tvorba autorů z uvedených uměleckých center je tak identifikovatelná v dějinách i v současném umění. Lze konstatovat, že díla těchto autorů reflektují zkušenost s postižením, které se jim nestalo nepřekonatelnou překážkou integrace do společnosti.

Sociální model pojetí postižení a jeho aplikace v umělecké praxi představuje obohacování kulturního kapitálu člověka s postižením. Dlouhodobá výtvarná činnost rozvíjí sociální kompetence autora při prezentaci jeho tvorby i při jejím vzniku. Cílevědomá výtvarná činnost prostřednictvím hodnot přinášejících v oblasti umění a kultury podporuje úspěšnou socializaci umělce s postižením (Hatton et al., 2015; Sochor, 2015; Krhutová, 2013). Může být i důležitým faktorem při pracovním uplatnění osob s postižením ve specializovaných oborech a v oblasti užitého umění (např. designér, grafik, keramik, profesionální umělec, malíř aj.).

Předpokladem esteticko-uměleckého projevu nejen u osob s postižením je vždy přítomnost dvou funkcí. Mluvíme o funkci esteticko-osvojovací (tzv. princip zobrazení a estetického uspořádání) a o funkci komunikativní

(tzv. princip vyjádření a sdělování) (Kulka, 1991). U osob s mentálním postižením nemusí být vždy vzhledem k mentálním schopnostem naplněn předpoklad existence estetické responze a reflexe, obsahující uvažování o výtvarné tvorbě a díle (Kläger, 2011). Pohled na tuto problematiku je v odborných kruzích předmětem stále polemiky teoretiků umění, umělců, kurátorů, pedagogů (např. Feilacher, 2014; Stehlíková Babyrádová et al., 2014; Stadlerová et al., 2013; Cardinal, 1972). Vznikají „otevřené výtvarné dílny a ateliéry“ pro veřejnost (profesionální i neprofesionální výtvarníky), které mohou nabídnout mezigenerační setkávání, získání nových zkušeností a praktických dovedností, inkluzivní prostředí, aktivizaci a utváření nových sociálních a pracovních kompetencí pro osoby nejen se specifickými vzdělávacími potřebami (např. ateliér KreArt, Creative Help – tvůrčí dílny pro seniory) (O ateliéru, 2014).

V zahraničí se jedná například o umělecká a vzdělávací centra INUTI (Švédsko) nebo GAIA Museum Outsider Art (Dánsko). Společnou charakteristikou je podpora svobodného výtvarného projevu. Součástí workshopů a náplně otevřených ateliérů je praktická prezentace výtvarných metod a realizace výtvarných projektů. Buduje se zde komunitní prostředí respektující jinakost každého tvůrce. Často jsou participujícími členy i profesionální umělci, kteří předávají lidem s postižením své zkušenosti a podílejí se kromě ostatních lektorů a osobních asistentů na vzdělávacích aktivitách. Centra pořádají výstavy a publikují. Další snahou je prodej vzniklých děl a zapojování výtvarníků s postižením do mezinárodních akcí spolu se spolupracujícími evropskými ateliéry podobného zaměření (srov. Bach et al., 2012).

Pedagogická praxe nám poukazuje v obecnější rovině i na nedostatky v rovném přístupu ke vzdělávání již v období školního vzdělávání, které mají dopad do dalších životních období člověka s postižením a schopnosti dalšího sebevzdělávání. Důležitá data publikuje výzkum realizovaný v rámci projektu NAPSI (Národní akční plán sociální inkluze 2007–2013). Jedním ze zjištění, které analýza přinesla, je fakt, že již počáteční inkluzivní přístup k žákům se speciálními vzdělávacími potřebami je silně vázán na vůli samotných škol, a především jejich zřizovatelů, jejichž postoj a výše podpory jsou v tomto procesu klíčovou proměnnou. Legislativa v oblasti rozvoje inkluze nepředstavuje závažnější bariéry, ale zároveň negeneruje dostatečnou míru potřebné podpory a motivace (Národní . . . , 2011). V rámci Evropského roku boje proti chudobě a sociálnímu vyloučení vznikla v roce 2010 publikace Umělci pro společnost (Müllerová, Kašpárek, Frajtová, 2010), v níž nalezneme příklady kulturních projektů v oblasti sociální inkluze mapující nejúspěšnější kulturní projekty v oblasti sociální inkluze. Dle autorů publikace není téma kultury jako nástroje začleňování vyloučených skupin v České republice dosud kom-

plexně zpracováno a není zásadněji včleněno do kulturní či sociální politiky státu.

2 Umělecká tvorba jako nástroj k nalezení vlastní identity a ke kultivaci osobnosti

Dnes již samozřejmé respektování schopností a talentu osob s postižením a poskytování vhodných forem celoživotního vzdělávání mělo svůj vývoj. Důležitý milník pro začátek změny pohledu na nový potenciál tvorby osob s postižením představovala již výzkumná činnost německého psychoterapeuta, filozofa a historika umění Hanse Prinzhorna (1886–1933). Ten své poznatky zveřejnil v knize *Umění duševně nemocných: příspěvek k psychologii a psychopatologii znázorňování* z roku 1922. Publikované poznatky bezesporu ovlivnily budoucí směřování tvorby jednoho z nejvýznamnějších francouzských umělců 20. století Jeana Dubuffeta, který jako první definitivně změnil pohled společnosti na fenomén postižení v umění jako na atribut jedinečnosti a geniality. Dubuffet se o díla duševně nemocných umělců začal zajímat již ve čtyřicátých letech 20. století a podobně jako Prinzhorn s přáteli po léta shromažďoval sbírku výtvarných prací vzniklých v psychiatrických léčebnách. Pro umění duševně nemocných, dětí a tzv. neškolených primitivů, které se stalo inspiračním zdrojem jeho vlastní tvorby, zavedl po druhé světové válce termín *art brut*, tzv. „syrové umění“, a následně v roce 1948 stál u zrodu Compagne de l'Art Brut. Jednalo se o neformální sdružení umělců působících na okraji oficiální kultury (srov. Sochor, 2015; Mikš, 2008; Nádvorníková, 2008; Pijoán, 2000).

Koncem padesátých let 20. století uložil český psychiatr Leo Navrátil svým pacientům na rakouské nervové klinice Maria Gugging, aby zhotovili výtvarné artefakty. Jeho záměr měl přitom čistě testovací účel. Navrátil na svém oddělení ovšem následně objevil pacienty s výtvarným talentem a začal se intenzivně věnovat vztahu mezi psychickými nemocemi a uměním. Pokoušel se svým dospělým pacientům poskytnout prostřednictvím výtvarné tvorby alternativní způsob pro sebevyjádření a specifický nástroj sebevzdělávání (poznání). Jeho kniha *Schizofrenie a umění* z roku 1965 přilákala do Guggingu řadu vídeňských umělců a v roce 1970 se ve Vídni konala první výstava „umělců z Guggingu“. Navrátil pro výtvarně nadané pacienty s psychickým onemocněním založil začátkem osmdesátých let 20. století Centrum umění a psychoterapie (dnes Dům umělců pod vedením Johanna Feilachera), které umělcům slouží jako bydliště, vzdělávací centrum, umělecký ateliér, galerie i místo pro vzájemnou komunikaci. Díla dřívějších i současných autorů z Guggingu byla dodnes prezentována na více než dvou stech výstavách na

celém světě. V roce 1990 byli umělci z Guggingu vyznamenáni cenou Oskara Kokoschky za přínos pro současné umění. Fenomenální je skutečnost, že na provozu galerie se vedle profesionálních galeristů a kurátorů podílejí rovněž samotní výtvarníci s postižením. Proces skutečného otevírání se světu, cílené narušování a odstraňování pomyslných i skutečných hranic mezi duševně nemocnými a tzv. normálními lidmi zde dostalo skrze umění nový humanistický rozměr.

Dnešní mezinárodní výtvarná scéna neprofesionálních výtvarníků, které lze zařadit svou filozofií do stylu *art brut*, má více označení. Angličan Roger Cardinal vytvořil v roce 1972 anglické synonymum k tomuto pojmu a umění tvořené mimo hranice oficiálního mainstreamu pojmenoval jako *outsider art*. Tento druh umění je často nazýván přívlastky jako intuitivní, vizionářské, lidové, naivní atd. Termín *outsider art* v současnosti označuje rozšiřující se pojmenování umělecké tvorby profesně neškolených autorů, kteří žijí stranou hlavních proudů společenského dění a tvoří nikoliv pro společenský status současného umělce, ale z naléhavé vnitřní potřeby realizovat se prostřednictvím výtvarné tvorby (Cardinal, 1972). Původní a poněkud specifické označení *art brut* je dnes často užíváno pro výtvarnou tvorbu pacientů psychiatrických léčen a lidí s duševním onemocněním. V současném celosvětovém uměleckém diskurzu se tyto pojmy často zaměňují (Sochor, 2015; Feilacher, 2014; Mikš, 2008; Nádvořníková, 2007).

Významný český pedagog a teoretik Valenta (2005) uvádí, že v širším pojetí může pojem *art brut* zastřešovat i již zmiňovaný naivismus, původně spojovaný zejména s pojmen *outsider art*. Pokud bychom chtěli být terminologicky důslední, pak je možné za *art brut* považovat pouze Dubuffetovu sbírku v Lausanne. Ostatní sbírky v mnohých kulturních centrech a galeriích, včetně další produkce osob s duševní poruchou i mentálním postižením, by měly být řazeny k současnému označení *outsider art*.

Rozsáhlý kvalitativní výzkum v oblasti umění je prezentován v knize *Art brut v českých zemích* od autorky Nádvořníkové (2008). Kniha představuje doposud nejrozsáhlejší a nejucelenější komparativní studii o tvorbě téměř padesáti autorů z Čech, Moravy a Slezska (mediumiků, solitérů a psychotiků) z let 1905–2005. Prezentuje biografie jednotlivých umělců charakterizující jejich tvorbu, životní příběhy a filozofii. Jednotliví umělci (*outsiders*) jsou prezentováni z pohledu přínosu společenských hodnot skrze svoji tvorbu.

Zajímavá data přináší také mezinárodní srovnávací studie z roku 2010 až 2012 analyzující a hodnotící kulturní a umělecká centra v Evropě zaměřující se na tvorbu *outsider art*. Studie prezentuje na charakteristice jednotlivých institucí a organizací nejnovější zahraniční trendy v oblasti umění, kulturních projektů a vzdělávacích aktivit. Poukazuje na významnost

zapojení neziskového sektoru a nutnost propojení institucí poskytujících komplexní podporu (ateliérového prostředí, vzdělávací, sběratelskou, sociální, ekonomickou atd.) (Bach et al., 2012).

Kvalitativní šetření provedené v roce 2010–2011 ve Finsku mapuje výtvarné vzdělávání a související výtvarnou tvorbu lidí s mentálním postižením ve výtvarných ateliérech a centrech. Data publikuje Vienamo et al. (2011) pod názvem *LÖYTYÖJÄ – Outsider Art from Finland*. Kniha je opatřena obsáhlou biografií jednotlivých autorů pocházejících z různého sociálního prostředí a komunit.

Diskuse a závěr

Tento příspěvek se zaměřil na mezioborové téma role výtvarné tvorby v celoživotním vzdělávání u osob s postižením. Poukazuje na potřebu včasného inkluzivního vzdělávání u studentů se speciálními vzdělávacími potřebami z důvodu dopadu na úspěšnost v socializačním procesu. Společná východiska lze nalézt v inkluzivně vzdělávacích a uměleckých přístupech. Společný jim je například respekt k jedinečnosti i obhajoba jinakosti a diverzity ve společnosti.

Související charakteristika modelů postižení medicínského a sociálního poukazuje na rozdílnost postojů k lidem s postižením v dějinném kontextu. Představený medicínský model preferuje v oblasti terapeutických intervencí arteterapeutické přístupy, které mohou podpořit efektivitu vzdělávání skrze účinnou sebereflexi a sebepoznání (srov. Slavík, 2001; Jebavá, 1997). Právě posilování těchto oblastí může u člověka s postižením podpořit efektivitu celoživotního sebevzdělávání a tím ovlivnit jeho úspěšnost ve společnosti.

Sociální model pojetí postižení a jeho aplikace v umělecké i mimoumělecké praxi představuje respektování diverzity osobnosti člověka s postižením a jeho komplexnější interpretaci v sociální realitě. Záměrná a dlouhodobá výtvarná činnost s cílem veřejné sebereprezentace autora s postižením může úspěšně rozvíjet jeho sociální a pracovní kompetence. Ty souvisejí se způsobem veřejné prezentace jeho tvorby a s úspěšným zvládnutím souvisejících sociálních interakcí, a to za případné osobní asistence a odpovídající nabídky sociálních služeb a vzdělávacích forem. Prezentace vlastní jinakosti prostřednictvím výsledků své práce (výtvarné tvorby) tak může přinést nové společenské hodnoty v oblasti umění a kultury (např. umění *art brut* a *outsider art*). Normalita se tak v tomto prostoru stává relativní kategorií, což dokazuje mezinárodní úspěch uměleckých center pro autory s postižením (Gugging, INUTY, Kaarisilta aj.).

Lze konstatovat, že autentická a originální tvorba podporuje úspěšnou socializaci umělce s postižením. Za zmíněnými uměleckými úspěchy autorů s postižením často stojí dlouhodobý vzdělávací proces, na kterém se podílí širší tým (lektorující profesionální umělci, speciální pedagogové, osobní asistenti atd.). Zásadním přínosem takových dílen (uměleckých center a otevřených ateliérů) pro dospělé osoby a seniory se zdravotním postižením je pestrá nabídka různých forem vzdělávacích aktivit i v mimoumělecké oblasti. Výtvarná tvorba díky své univerzální povaze zde může nabývat podoby terapeutické (*art for therapy*), mimoumělecké i umělecké (*art brut*, *outsider art* a *disability art*). Získané i prohloubené řemeslné a kreativní dovednosti mohou být důležitým faktorem při pracovním uplatnění postižených ve specializovaných oborech, a to nejen v oblasti užitého umění. Aktivní přístup k výtvarné tvorbě i souvisejícímu procesu výtvarného (uměleckého i mimouměleckého) vzdělávání umožňuje rozvíjení sociokulturních kompetencí člověka s postižením. Umělecké a mimoumělecké formy prostřednictvím výtvarné tvorby v procesu celoživotního učení představují proces podmiňující rozvoj kreativního, estetického i uměleckého vnímání každého člověka a možnost posílení pracovních a sociálních kompetencí. V českém prostředí se tím rozšiřuje nabídka výtvarných sociálněterapeutických dílen, kurzů, výtvarných dílen a ateliérů.

Elementární předpoklady pro kulturní proměnu prostředí tak spočívají ve schopnostech spolupracovat a vzdělávat se v koordinaci s druhými lidmi. Umělecká i mimoumělecká tvorba tento předpoklad splňuje. Rozvoj kulturních aktivit, v nichž mají své nezastupitelné místo lidé se zdravotním postižením, lze považovat za jeden z významných indikátorů rozvoje inkluzivního prostředí v České republice.

Tato práce byla podpořena z projektu „Zaměstnáním čerstvých absolventů doktorského studia k vědecké excelenci“ (CZ.1.07/2.3.00/30.0009), který je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Literatura

- BACH, M. ET AL. 2012. *On the Map: Exploring European Outsider Art: A Notebook*. Ghent: Museum Dr. Guislain. 158 p. ISBN 978-9-0767-4511-4.
- BARNES, C., MERCER, G. 2010. *Exploring Disability: A Sociological Introduction*. 2nd edition. Cambridge: Polity Press. 341 p. ISBN 978-0-7456-3486-9.
- CARDINAL, R. 1972. *Cultural Conditioning, Outsider art*. London: Studio Vista. 153 p. ISBN 978-8-0905-1685-4.
- FEILACHER, J. 2014. *Gugging meisterwerke!* St. Pölten: Residenz Verlag. 432 p. ISBN 978-3-7017-3334-7.

- GILROY, A. M. ET AL. 2011. *Art Therapy: A Handbook*. Buckingham: Open University Press. 220 p. ISBN 978-1-6040-6745-3.
- HARRINGTON, A. 2006. *Moderní sociální teorie: základní témata a myšlenkové proudy*. Praha: Portál. 495 s. ISBN 80-7367-093-3.
- HATTON, K. ET AL. 2015. *Towards an Inclusive Arts Education*. London: IOE Press. 188 p. ISBN 978-1-8585-6654-2.
- HORÁČEK, R. 1998. *Galerijní animace a zprostředkování umění: poslání, možnosti a podoby seznamování veřejnosti se soudobým výtvarným uměním prostřednictvím aktivizujících programů na výstavách*. Brno: Akademické nakladatelství CERM. 142 s. ISBN 80-7204-084-7.
- JEBAVÁ, J. 1997. *Úvod do arteterapie I*. Praha: Karolinum. 95 s. ISBN 80-7184-394-6.
- KLÄGER, M. 2011. O tvorbě mentálně postižených autorů. In STEHLÍKOVÁ BABYRÁDOVÁ, H., BESMÁKOVÁ, J., ZEMÁNKOVÁ, T., KLÄGER, M. *Obrazy příběhů – příběhy obrazů*. Brno: Masarykova univerzita. 110 s. ISBN 978-80-210-5734-0.
- KRATOCHVÍL, S. 2002. *Základy psychoterapie*. 4., aktualiz. vyd. Praha: Portál. 392 s. ISBN 80-7178-657-8.
- KRHUTOVÁ, L. 2013. *Sociální práce a lidé se zdravotní postižením [CD-ROM]*. 2. vyd. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě. ISBN 978-80-7464-290-6.
- KULKA, J. 1991. *Psychologie umění: obecné základy*. Praha: SPN. 435 s. ISBN 80-04-23694-4.
- MIKŠ, F. 2008. *Gombrich: tajemství obrazu a jazyk umění: pozvání k dějinám a teorii umění*. Brno: Barrister & Principal. 359 s. ISBN 978-80-7364-045-3.
- NÁDVORNÍKOVÁ, A. 2008. *Art Brut v českých zemích: mediumici, solitéři, psychotici*. Olomouc: Arbor Vitae. 206 s. ISBN 978-80-86300-95-5.
- Národní akční plán sociální inkluze* [online]. c2011 [cit. 2015-04-06]. Dostupné z: http://www.napsi.cz/download/pdf/pdfs_11.pdf. (Pozn. redakce: v době přípravy časopisu byl internetový odkaz nefunkční.)
- NOVOSAD, L. 2011. *Tělesné postižení jako fenomén i životní realita: diskurzivní pohledy na tělo, tělesnost, pohyb, člověka a tělesné postižení*. Praha: Portál. 168 s. ISBN 978-80-7367-873-9.
- NOVOTNÁ, P. 2008. *Deaf Art – Výtvarné umění v kultuře Neslyšících*. Brno: Masarykova univerzita. 95 s. ISBN 978-80-210-4776-1.
- O ateliéru* [online]. c2014, poslední revize neuvedena [cit. 2015-07-15]. Dostupné z: <http://www.kreat.cz/domains/kreat.cz/index.php/home>.
- PANČOCHA, K. 2013. *Postižení jako axiologická kategorie sociální participace*. Brno: Masarykova univerzita. 219 s. ISBN 978-80-210-6344-0.
- PIJOÁN, J. 2000. *Dějiny umění*. 9. sv. Praha: Knižní klub. 300 s. ISBN 80-242-0217-4.
- Postavení a tragie OZP na trhu práce* [online]. c2011, poslední revize 23. 2. 2012 [cit. 2015-02-05]. Dostupné z: http://portal.mpsv.cz/sz/obcane/zamestnavani_ozp/helpforthem/hlavni_vystupy_projektu_a_jejich_prinosy/dotaznikove_setreni_ozp_na_trhu_prace.pdf.
- PRŮCHA, J. 2014. *Andragogický výzkum*. Praha: Grada Publishing. 152 s. ISBN 978-80-247-5232-7.

- SLAVÍK, J. 1997. *Od výrazu k dialogu ve výchově: artefletika*. Praha: Karolinum. 199 s. ISBN 80-7184-437-3.
- SLAVÍK, J. 2001. *Umění zážitku, zážitek umění: teorie a praxe artefletiky: 1. díl*. 2. vyd. Praha: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. 195 s. ISBN 978-80-7290-498-3.
- SLAVÍK, J., WAWROSZ, P. 2004. *Umění zážitku, zážitek umění: teorie a praxe artefletiky: 2. díl*. Praha: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. 306 s. ISBN 80-7290-130-3.
- SOCHOR, P. 2014. *Disability and Art Creation*. Brno: Masaryk University. 133 p. ISBN 978-80-210-75795.
- SOCHOR, P. 2015. *Člověk s postižením a výtvarná tvorba: od zobrazování k autorství*. Brno: Masarykova univerzita. 200 s. ISBN 978-80-210-7925-0.
- Speciální výtvarná výchova* [online]. c2012, poslední revize neuvedena [cit. 2015-06-28]. Dostupné z: <http://www.ped.muni.cz/kvv/svv>.
- STADLEROVÁ, H. ET AL. 2013. *Senioři: Creative help – tvůrčí dílny se seniory*. Brno: Masarykova univerzita. 119 s. ISBN 978-80-210-6614-4.
- STEHLÍKOVÁ BABYRÁDOVÁ ET AL. 2014. *Trasy: výzkum historických a inovativních aspektů umění a edukace*. Brno: Masarykova univerzita. 251 s. ISBN 978-80-210-7544-3.
- ŠICKOVÁ-FABRICI, J. 2002. *Základy arteterapie*. Praha: Portál. 167 s. ISBN 80-7178-616-0.
- Umělci pro společnost: příklady kulturních projektů v oblasti sociální inkluze* [online] c2010, poslední revize 5. 1. 2011 [cit. 2015-02-05]. Dostupné z: <http://www.programculture.cz/media/document/umelci-pro-spolocnost.pdf>.
- VALENTA, M. 2005. Outsider Art a umělci s mentálním postižením. *Speciální pedagogika*, roč. 15, č. 4, s. 285–293. ISSN 1211-2720.
- VIENAMO, E. ET AL. 2011. *LÖYTÖJÄ – Outsider Art from Finland*. Taidekeskus Kettuki: Kettuki Art Centre. 79 p. ISBN 978-952-99719-9-2.
- VÍTKOVÁ, M. 2011. Teoretická východiska speciální pedagogiky. In OPATŘILOVÁ, D., VÍTKOVÁ, M. *Speciálně pedagogická podpora dětí a mládeže se speciálními vzdělávacími potřebami mimo školu*. Brno: Paido. 258 s. ISBN 978-80-210-5693-0.
- VÍTKOVÁ, M. 2013. Teorie a praxe inkluzivní didaktiky se zřetelem na inkluzivní, otevřené a projektové vyučování. In VÍTKOVÁ, M., BARTOŇOVÁ, B. ET AL. *Intervence v inkluzivní edukaci dětí, žáků a studentů se zdravotním postižením a jejich pracovním uplatněním*. Brno: Paido. 410 s. ISBN 978-80-210-6515-4.

Autor

Mgr. Pavel Sochor, Ph.D., Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta, Institut výzkumu inkluzivního vzdělávání, Poříčí 31a, 603 00 Brno, e-mail: sochorpavel@ped.muni.cz